

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Бушин М.І., Гуржій О.І. Історія України. Проблемні лекції. – Черкаси, ЧДТУ. – 2012. – 522 с.

Доктор історичних наук, професор Микола Іванович Бушин та доктор історичних наук, професор Олександр Іванович Гуржій, очоливши авторський колектив істориків, підготували навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції». Книга вийшла друком у 2012 р. і розрахована на студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. У ній подано загальну характеристику історії України по періодах, висвітлено процес становлення української державності та широку панораму історичного минулого українського народу, зроблено акцент на політичному аспекті історії України.

Навчальний посібник написаний у формі лекцій, в яких автори намагаються об'єктивно висвітлити історію українського народу. При цьому одним із основних завдань ставилася підготовка фахівців не лише високого професійного, а й передусім загальнокультурного рівня, формування у них почуття патріотизму та національної гордості за свою рідну державу – Україну, виховання на найкращих зразках духовних надбань українського народу любові до рідної землі.

Курс лекцій підготовлений з урахуванням тих суттєвих змін, що відбулися в Україні останнім часом. У ньому розглядаються історичні періоди розвитку українського народу, основні етапи становлення державності, висвітлено основні політичні, економічні та соціальні процеси, що мали місце на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Аналізуючи сучасний період української історії, авторський колектив акцентував увагу на тому, що Україна як самостійна, суверенна і незалежна держава прагне до встановлення та розвитку рівноправних відносин з іншими країнами світу. Обґрунтовано цілісну концепцію української державності в контексті сучасної національної політики України.

Заслуговує на увагу, що після кожної з 18 лекцій розміщені короткі біографічні довідки про видатних представників відповідної доби, що допоможе студентам краще орієнтуватися в кожному історичному періоді, а також подано контрольні питання та список літератури для самостійної роботи студентів, яка є запорукою успішного вивчення курсу.

У першій лекції Вступ до курсу «Історія України» розглядаються предмет та завдання історії України як науки і навчальної дисципліни; історичні джерела; джерелознавство та історіографія; наголошується на періодизації історії України. Автори зазначають, що основи періодизації історії України були закладені М. Грушевським наприкінці XIX – на початку XX ст. у процесі роботи над десяти томною «Історією України – Руси». Уже тоді вчений відкинув схему російських істориків з їхньою концепцією «спільноруської» народності, обґрунтувавши думку про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства.

Щодо стародавньої доби на території України, то в наступній лекції висвітлюються основні віхи еволюції первісного суспільства, перші цивілізації на теренах України, а також античні міста Північного Причорномор'я. Відмічається, що, розташована на перехресті між Європою та Азією, територія сучасної України з давніх часів стала об'єктом впливу різних культур та цивілізацій. Через Причорномор'я вона відчувала благотворний вплив грецької цивілізації – античної та візантійської, але, знаходячись на заході величезного Євразійського степу, зазнавала систематичних нападів войовничих кочівників.

Привертають увагу матеріали лекції про Київську Русь, де розглядаються проблеми її появи на історичній арені та етапи формування; про давньоруську народність – «колиску трьох братніх народів»: міфи та реальність; а також про спадщину східнослов'янської держави і Галицько-Волинське князівство. У VIII ст. кілька слов'янських племінних союзів Середнього Подніпров'я об'єдналися у своєрідний великий союз, який і почав називатися Русь. Його столицею став Київ. Це об'єднання свідчило про новий, вищий етап у процесі державотворення. З появою державного утворення з центром у Києві розпочався процес консолідації слов'янських племен, що жили за межами сучасної України. Їх центром став Новгород. Автори посилаються на джерела про три центри державотворення у східних слов'ян: Куявію (навколо Києва), Славію (Новгорода) та Артанію (в Приазов'ї). Завершився державотворчий процес відомою політичною подією 882 р., пов'язаною із захопленням князем Олегом Києва і об'єднанням двох могутніх слов'янських центрів. У навчальному посібнику розкривається суть досить дискусійної теми про співвідношення давньоруської народності з російським, українським і білоруськими народами. Значна увага авторами книги приділена ролі Галицько-Волинського князівства в історії Київської Русі.

Тема «Українські землі у складі Литовського князівства та Речі Посполитої» розглядається в контексті процесу і сутності входження до складу Литовського князівства; литовсько-польських уній XIV – XVI ст. та України в історіографічному просторі, демографічних та етнокультурних процесів; а також стратифікації суспільства. При цьому наголошується, що проблема Литовсько-польського періоду й досі викликає дискусії у наукових колах, бо це досить тривалий період в українській історії, який суттєво вплинув як на формування українського етносу, так і на культурний розвиток українського народу в цілому. Незважаючи на широкий спектр досліджень у зазначеній галузі, залишається безліч відкритих питань, які потребують глибокого вивчення, наголошується в посібнику.

«Національно-визвольна революція та створення козацької держави (середина XVII ст.)» – лекція, в якій порушені питання про історіографію та джерела визначеної теми, погляди вчених на причини, хід, рушійні сили і характер боротьби; оцінку та дискусії навколо провідних персоналій; проблеми, пов'язані з українським державо-творенням; здійснення національно-визвольної революції та проголошення утворення козацької держави в контексті загальноєвропейського простору.

Важливе місце у рецензованому навчальному посібнику належить лекції «Під владою іноземних держав (XVIII – XIX ст.)». У ній розглядаються об'єктивні причини і суб'єктивні фактори ліквідації Гетьманщини, становище в Правобережних і Західноукраїнських землях, специфіка русифікаторської політики царизму та імперського уряду Австро-Угорщини, а також соціально-економічні та політичні умови, що викликали масову еміграцію українського населення у кінці XIX ст.

Лекція, присвячена темі «Капіталістична еволюція України у другій половині XIX ст.: напрямки, особливості і соціально-політичні наслідки» структурно складається з таких питань, як реформи 1860 – 70-х рр. та особливості їх проведення в Україні; процес перетворення України на потужний промисловий центр Російської імперії та його соціальні наслідки; соціально-політичні рухи у другій половині XIX ст. і громадівський рух у Наддніпрянській Україні в 60 – 90-х рр. XIX ст.; західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. Заслугує на увагу питання розвитку української культури в другій половині XIX ст.

«Україна на початку XX ст. (1900 – 1914)» – тема наступної лекції, в якій ґрунтовно висвітлюються проблеми, пов'язані з українським національним рухом на початку XX ст.; революцією 1905 – 1907 рр. в Україні та ролі класів і партій в революції; становищем у західноукраїнських землях у 1900 – 1914 рр.; а також розвитком культури в Україні у визначений період.

Тема «Перша світова війна і Україна (1914 – лютий 1917 р.)» – досить складний період в історії українських земель. Проблематика її досліджень складається з кількох аспектів: по-перше, на фронтах війни, як відзначається в навчальному посібнику, українці виступали по різні сторони і змушені були воювати один з одним; по-друге,

паралельно з війною відбувалися внутрішньополітичні процеси, які вплинули на подальшу історію України. Тому цілком виправдано, що планом лекції передбачено висвітлення становища українських земель у міждержавних відносинах, а також суспільних сил, національного питання та визрівання політичної кризи у ході війни.

Важливе місце в рецензованому навчальному посібнику належить лекції «Українська революція (1917 – 1921 рр.)», в якій зазначається, що становлення нових форм української державності було підготовлене попередніми етапами національно-визвольної боротьби та прискорене Першою світовою війною. Автори навчального посібника всебічно аналізують процес виникнення та діяльності Центральної Ради; організацію державних утворень і становище населення в 1918 – 1920 рр., а також хід більшовицької експансії та встановлення радянської влади в Україні. Сталося так, що під кінець 1920 р., наголошують вони, українська революція вичерпала свій потенціал, більшовики, на відміну від лідерів УНР і білогвардійського руху, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і більш вдало використовували політичну пропаганду.

Утворення та існування західноукраїнської державності в 1918 – 1919 рр. викликає особливий інтерес з огляду на досвід сучасного державного будівництва в Україні. Тому не випадково у лекції «Західноукраїнські землі у вирі революційно-визвольних рухів» зосередилися на проблемах боротьби за незалежність і будівництво національної держави; прорахунках та здобутках уряду Західноукраїнської Народної Республіки; трагічному розвитку подій і ліквідації державності.

Як відомо, геополітичні реалії 20 – 30-х рр. ХХ ст. зробили своєрідний екзаме́н творцям концепції післявоєнного світового устрою. Різні моделі державного соціально-економічного розвитку доводили свою життєздатність. На право існування заявили різні політичні ідеології, які значною мірою посприяли загостренню суперечностей у міждержавних відносинах. Внаслідок цього людство постало перед новою світовою війною. Означеній темі авторами посібника присвячена лекція «Україна в міжвоєнну добу світової історії (1918 – 1938 рр.)», планом якої передбачено висвітлення соціально-економічних перетворень радянсько-більшовицького керівництва: непу та індустріалізації країни з колективізацією сільського господарства; національної політики та українського культурного ренесансу; сталінського тоталітарного режиму та політичних репресій в Україні.

Лекція «Друга світова війна (1939 – 1945 рр.)» включає, на нашу думку, такі важливі питання, як Україна і суспільство в 1939 – 1941 рр.: соціально-економічні і культурні проблеми; людина та влада; возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР; найбільш дискусійні аспекти Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.); внесок українців у загальну перемогу: цифри, факти, оцінки. У лекції зазначається, що в умовах незалежності України питання Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), на жаль, трактується досить неоднозначно. «Дотепер маємо такі випадки безвідповідальності і безцеремонного втручання в історію тієї війни, коли на догоду тим чи іншим політичним силам беруться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, тріумф і трагедія тих часів. Дійшло до того, що дехто сумнівається у нашій Перемозі» /С. 343/. На основі ґрунтовно проаналізованих джерел автори навчального посібника розкривають особливості боротьби Червоної армії проти фашистів, показують роль партизанських з'єднань та формувань ОУН - УПА у протидії масовому винищенню української людності. Разом з іншими народами Радянського Союзу українці пройшли довгий і важкий шлях до перемоги, наближаючись до світлого дня своєї національної незалежності.

Тема повоєнного періоду у навчальному посібнику розглядається у двох лекціях – «Україна у повоєнні роки (1946 – 1956 рр.)» і «Криза та руйнування тоталітарної системи». У них порушені питання про наслідки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн для політичного і міжнародного становища України; відбудову народного господарства України та посилення ідеологічного тиску на суспільство; національне питання; а також про сутність та парадокси «відлиги»; дисидентський рух; авторитарну командно-адміністративну систему управління; неосталінізм; духовне життя суспільства; особливості функціонування політичної системи; зовнішня

політика та інші. У лекціях зазначається, що названий період в Україні позначений досить складними соціально-економічними та політичними процесами. Всупереч очікуванням людей у державно-політичній сфері продовжувалося подальше посилення тиску адміністративно-командної системи, а правлячий режим, як і раніше, орієнтувався на тоталітарні методи і засоби управління. Зміни, що відбувалися у зв'язку з «відлигою», торкалися лише окремих сторін життя суспільства, але їх непослідовність та суперечливість призвели зрештою до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися на свою протилежність. Почастішали випадки критичного ставлення до комуністичного режиму, непокори владним структурам. Побоюючись непередбачених і небажаних наслідків, змін, зазначають автори, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти у дещо м'якшій формі існуючу систему, яка залишалася замкнутою і закритою. До середини 80-х рр. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну, політичну та ідеологічну кризу. У «верхах» навіть серед вищих ешелонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійнісько-реформаторські сили, а в «низах» наростали невдоволення, зневіра і байдужість.

Наступні дві лекції «Кроки до незалежності» та «Утверджена соборність» завершають курс лекцій навчального посібника. У них розглядаються питання, пов'язані з проголошенням «нового мислення» і «гласності», початку національного відродження, Декларацією про державний суверенітет, проголошенням незалежності та новими можливостями в науці і культурі у роки перебудови. Автори посібника наголошують, що «висвітлюючи цей період, доцільно у такій ситуації керуватися в першу чергу показом найважливіших фактів, що мають продовження, певні результати в сьогоденні. В оцінці ж подій і вчинків не слід збиватися ні на позиції нігілізму й критиканства, ні на позиції ідеалізації та ностальгії. Головне, звернувшись до фактів, спробувати зрозуміти той час у контексті загальноісторичного процесу /С. 434/.

З прийняттям «Акта проголошення незалежності України» почалася розбудова атрибутів державності, без якої не існує жодна суверенна країна. Після того, як національна символіка перетворилася на державну, Верховна Рада України приступила до законотворчої діяльності, пов'язаної з поліпшенням суспільно-політичного та економічного становища, розвитком інститутів політичної системи, проведенням парламентських і президентських виборів. Головним напрямком зовнішньополітичної діяльності стали двосторонні міждержавні відносини, розширення участі в європейському регіональному співробітництві та з країнами СНД, членство в ООН. Пріоритетними проголошувалися двосторонні відносини з прикордонними державами і західними країнами – членами НАТО та Європейського Союзу.

З прийняттям 28 червня 1996 р. Верховною Радою Конституції України визначено базові координати її орієнтири, комплекс суспільних цінностей – складових політико-економічної системи. Було створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави й суспільства не залежали від політичних орієнтацій та окремих політичних діячів. І хоча за оцінками міжнародних та вітчизняних експертів Конституція України належить до найдемократичніших у світі, як довели подальші події, вона не забезпечує остаточного врегулювання відносин між окремими гілками влади.

Щодо розвитку культурного життя в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., то воно, як зазначається авторами, характеризується досить суперечливими тенденціями. З одного боку, були ліквідовані будь-які перепони на шляху розвитку національної культури, адже суспільство звільнилося від ідеологічних штампів і отримало доступ до всіх пластів власної духовної спадщини, а з іншого – гостро відчувалися всі труднощі перехідного періоду: зменшення державного фінансування, відсутність традицій меценатства призвели до значного скорочення культурних установ і, як наслідок, відпливу з культурної сфери талановитої молоді. Разом з тим за роки незалежності було відновлено чимало культурно-історичних пам'яток, створені музеї, заповідники. Відбудовані церква Богородиці в Пирогові (1996), Михайлівський золотoverхий собор (1998), Успенський собор Києво-Печерської лаври (2000), створено Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» в Батурині

на Чернігівщині (2009), відкрито новий музейний комплекс у Києво-мистецькому арсеналі. Як бачимо, незважаючи на економічні негаразди, українська культура періоду незалежності зберегла нагромаджуваний десятиліттями потенціал, а також примножила і збагатила його новими досягненнями.

Зазначимо, що новий навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції», підготовлений колективом авторів, виконаний на належному науково-методичному рівні і відповідає навчальній програмі для студентів неісторичних факультетів. Книгу вирізняє глибина та аналітичність викладеного в ній матеріалу. Заслуговує на увагу прагнення авторів подати навчальний матеріал у доступній і зрозумілій формі. Причому висвітлити не всі відомі авторам факти, а вибудувати таку логічну систему історичних подій, яка орієнтувала б студентів не на механічне запам'ятовування, а ставила б завдання навчити їх логіки та прийомів історичного мислення, розвиваючи нахил до наукового аналізу суспільно-політичних подій.

Творчо підійшовши до висвітлення навчального матеріалу, авторський колектив подав на сторінках посібника найпринциповіші аспекти вітчизняної історії, котрі орієнтують студентів на пізнання реальної дійсності, системності та послідовності. Враховуючи те, що далеко не на всі проблемні питання студенти зможуть дати однозначну відповідь, основна мета посібника – не просто опанувати певною сумою знань, але й успішно застосовувати ці знання на практиці, прищепити виховні та високопатріотичні риси.

У книзі достатньо уваги авторами приділено проблемі побудови демократичної, правової і соціальної держави, орієнтації на загальноцивілізаційні принципи і цінності. Застосовані прийоми і методи висвітлення історичних подій та явищ, аналіз їх складових компонентів урахують багатогранність та історичність відповідного цивілізаційного шляху, змушують поєднувати національне й цивілізаційне, унікальне й загальнолюдське. Водночас текст не переобтяжений розлогими дефініціями, матеріал добре продуманий і структурований, опанування ним значно полегшено за рахунок запитань із ключових тем у кінці кожної лекції.

Утім, враховуючи назву навчального посібника як проблемного, на нашу думку, слід було б більше уваги приділити самій методиці викладу проблемної лекції. По-перше, показати, що потрібно для підготовки студентів до сприйняття певної теми та забезпечити її достатньою мотивацією. По-друге, виокремити проблемну ситуацію та сформулювати саму тему, забезпечивши реальне співвідношення відомого і невідомого. По-третє, висунути та обміркувати гіпотези, необхідні для вирішення тих чи інших проблем, узагальнивши інформацію внаслідок їх обговорення. І останнє. Звичайно, така постановка питання вимагає збільшення обсягу кожної лекції, але це можна зробити за рахунок зменшення загального тексту книги.

Разом з тим висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку видання. Є всі підстави стверджувати, що в цілому авторам вдалося створити новий, оригінальний, ошатно виданий навчальний посібник. Викладений у ньому матеріал відповідає основним вимогам сьогодення, враховує традиції та реальність, орієнтує студентів на опанування основами теорії і практики історичної науки, має важливе соціально-політичне спрямування. Книга, безумовно, стане у великій пригоді студентам, вчителям і викладачам суспільно-політичних дисциплін.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ.